

ФОРМИ СЕЛЯНСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ У 20-х НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст.

Ефективне використання земельних ресурсів країни можливе лише при врахуванні інтересів як держави, так і пересічного селянина, неодмінною умовою чого є рівноправність усіх форм власності на землю. Реальне впровадження цього принципу на практиці неможливе без врахування позитивного досвіду аграрної політики 20-х рр. ХХ ст. Натоді було ліквідовано приватну власність на землю, а селянам надавалося право вільного вибору форми землекористування, що і було закріплено Земельним кодексом УСРР 1922 р. Обрання тієї чи іншої форми землекористування безпосередньо впливало на запровадження землеустрою, поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки й технології тощо.

Складність висвітлення проблеми пов'язана з перманентними змінами, які відбувались в адміністративно-територіальному поділі країни. Відповідне рішення було остаточно затверджено постановою ВУЦВК УСРР "Про новий адміністративно-територіальний поділ України" від 12 квітня 1923 р.¹ В результаті проведеної реформи в Чернігівській губернії замість 12 повітів створили 5 округ (Конопотську, Ніжинську, Новгород-Сіверську, Сновську та Чернігівську), а замість 132 волостей - 58 районів². Створення нових адміністративно-територіальних одиниць звело нанівець усі функції губернського апарату влади, який перетворився на рудимент передаточної інстанції від центру до округи. Його розформування було затверджено постановою ВУЦВК УСРР від 3 червня 1925 р. "Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління". Водночас з 49 до 41 мала скоротитися чисельність округ. На Чернігівщині розформуванню підлягала Сновська округа³. Сновський ліквідком протягом 20 травня - 5 червня 1925 р. передав її території до складу Конопотської, Чернігівської та Новгород-Сіверської (з 19 серпня 1925 р. - Глухівської) округ⁴.

У 1914 р. Чернігівська губернія займала 52398 кв. км, що становило 10,15 % території України⁵. На 1926 р. загальна площа колишньої губернії, поділена на чотири округи, становила лише 37767 кв. км або 8,36 % території республіки⁶. Помітне зменшення території краю було викликане насамперед переданням до складу Гомельської губернії РСФРР Мглинського, Новозибківського, Стародубського та Суразького повітів⁷. Сукупна площа їх дорівнювала 15050 кв. км⁸.

На 1 січня 1914 р. населення Чернігівської губернії складало 3131500 чоловік (9,6 % від загальної кількості мешканців України). З них у сільській місцевості

мешкало 89,2 %⁹. Незважаючи на післявоєнне відновлення населення, його чисельність так і не досягла дореволюційної. Компенсаторний ріст, притаманний для суспільств, що пережили війну, голод, не призвів до цього. Перепис 17 грудня 1926 р. зафіксував, що населення чотирьох округ колишньої губернії становило 2218123 чоловіки. Його частка на загальноукраїнському тлі скоротилася до 7,6 %. Сільська місцевість Північного Лівобережжя продовжувала акумулювати 87 % всього населення¹⁰. Низький рівень урбанізації краю був викликаний повною відсутністю потужних промислових центрів. У 1923 р. зі 140 промислових закладів Чернігівської губернії лише на 46 кількість працюючих дорівнювала 50¹¹. Водночас майже усі округні центри, за винятком Чернігова, статус міст мали лише на папері. Насправді вони були типовими сільськими поселеннями¹². Відсутність великих міст, а разом з ними і розгалуженої мережі промислових підприємств штовхали переважну більшість мешканців до господарювання на землі, оскільки сільське господарство було “головним та панівним заняттям населення, від якого залежить добробут останнього”¹³. У звіті Губвиконкому Чернігівщини за 1924 р. вказувалось, що сільським господарством займалося 97 % сільського та близько 25 % міського населення губернії¹⁴. Водночас праця на землі ще не є ознакою належності до селянства. Із загальної маси населення слід виділити суто селянське. За підрахунками В.Калініченка, питома вага селянства серед населення УСРР становила у 20-х рр. понад 75 % від його кількості, а на півночі республіки – понад 80 %¹⁵. Таким чином Чернігівщину можна сміливо віднести до типових аграрних регіонів УСРР.

Земельний фонд Чернігівської губернії (сільськогосподарські угіддя, ліси та чагарники, непридатні землі) у 1923 р. складав 3081435 дес. З них селянам належало 83,57 % (принагідно зазначимо, що у 1917 р. їм належало 74,3 % земельних площ). У користуванні селян перебувало понад 90 % сіножатей та орних земель губернії¹⁶. Ця тенденція зберігалась аж до початку колективізації. Здійснення її на Чернігівщині призвело до скорочення селянського земельного фонду. У 1933 р. з 3918520 дес. в області одноосібникам належало лише 22, 8 % земель. В їх руках залишилось 24,6 % орних земель та 29 % сіножатей¹⁷.

Перерозподіл угідь, здійснений на початку 20-х рр. на користь селянства, перш за все вплинув на його землезабезпеченість. У 1922 р. пересічно на одне селянське господарство у Чернігівській губернії припадало 7,3 дес. землі, у тому числі 4,7 дес. ріллі. Порівняно з 1917 р. середня землезабезпеченість скоротилась, оскільки до революції на господарство припадало 7,7 дес. Зменшення земельної забезпеченості відбувалось переважно внаслідок сімейних поділів, що призвело до утворення нових господарств. До того ж аграрна політика 20-х рр. мала зрівняльний характер, і була спрямована на забезпечення інтересів, головним чином, безземельних та малоземельних селян¹⁸. У наступні роки ситуація радикально не змінилась. Так, у 1925 р. у Чернігівській губернії в середньому на господарство припадало 7,4 дес. землі. Земельна забезпеченість в розрізі округ зменшувалась з півночі на південь: Чернігівська округа - 9,9 дес. на господарство, Новгород-Сіверська - 8,7 дес., Сновська - 6,4 дес., Ніжинська – 6,4 дес., Конотопська - 6,1 дес.¹⁹ Вказана закономірність пов'язана з розширенням населення та тенденцією поширення чорноземів у краї. Об'єктивно перерозподіл земель не міг покрити зростаючу потребу у них селянства, викликану збільшенням чисельності господарств. Розмір земельної площі селянського господарства продовжував скорочуватись. У Ніжинській окрузі у 1926 р. на господарство в середньому припадало лише 4,8 дес. землі, тоді як у 1917 р. було 6,4 дес.²⁰ Заходи влади, спрямовані на обмеження поділу селянських господарств, їх інтенсифікацію, планове переселення змогли лише призупинити процес здібнення наділів. Таким чином, напередодні

колективізації селянство Чернігівщини опинилось біля критичної межі, за якою лежала загроза розпаду та деградації індивідуального господарства як економічної одиниці. Вихід зі складної ситуації влада вбачала в усупільненні селянських земель. У 1933 р. в середньому на одне господарство одноосібника в області було залишено 4,3 дес. землі, у тому числі 2, 4 дес. ріллі²¹. Політика, спрямована на поступове обмеження та витіснення одноосібника, підштовхувала тих, хто вагався, зробити вибір на користь колективної форми господарювання на землі. Решті одноосібників фактично залишали невеличкий шматок городу біля хати, який мав прогудувати їхні родини протягом року.

Слід зазначити, що вказаний сценарій розвитку подій не обов'язково міг бути єдино правильним шляхом розв'язання проблеми земельних відносин на селі. Можливості багатоваріантності його розвитку були пов'язані з наявністю різних форм землекористування у 20-х рр.

Названа проблема знайшла певне відображення у працях вітчизняних дослідників. Зокрема, об'єктом уваги українських істориків стали зміни, які відбулись у селянському землекористуванні після революції, державне регулювання, запровадження багатопільних сівозмін тощо²². Однак регіональний аспект проблеми потребує подальшого поглибленого вивчення. Виняток становить хіба що стаття С.Юффе, присвячена історії колективізації на терені українського Полісся²³.

Після завершення громадянської війни цілком назріла необхідність розв'язання проблеми поземельних відносин. Цьому сприяло прийняття у 1922 р. Земельного кодексу, в якому проголошувалось право вільного вибору форми землекористування. Кодекс передбачав, що невдоволені тією чи іншою формою землекористування мають право змінити її, не виходячи зі складу земельної громади - територіального об'єднання селян-землекористувачів. Земельна громада мала лише слідкувати за доцільним використанням земельних угідь, регулювати земельні відносини своїх членів тощо²⁴. Затвердження права вільного вибору форм землекористування відповідало інтересам переважної більшості селянства. Так, у квітні 1922 р. на Сосницькій волосній селянській конференції було прийнято рішення про підтримку цього напрямку земельної політики: "Форми землекористування, запроваджені у життя, цілком правильні, доцільні та можливі. По поверненню на місце обіцяємо ознайомити все населення"²⁵. Але провідна лінія влади у цьому питанні, на думку В.Данилова, полягала у підтримці таких форм, які б відповідали місцевим побутовим і економічним умовам та сприяли піднесенню селянського господарства, але не були "перешкодою на шляху кооперування та колективізації"²⁶.

Найбільшого поширення на Чернігівщині у названий період набула дільнична форма землекористування, яка закріплювала право користування землею з окремим селянським двором. Вона поділялась на черезсмужну, відрубну і хутірську. При черезсмужній формі селянський наділ складався з кількох смуг землі, що були зв'язані з сусідніми господарствами трипільною сівозміною²⁷. Вже напередодні революції вона стала домінуючою формою землекористування на Чернігівщині, оскільки займала понад 90 % селянських угідь (Див. Таблиця 1). Її позиції залишались непохитними протягом 20-рр. не лише в краї, а й у цілому в Україні. Вибір селянами названої форми землекористування зумовлювався відсутністю частих переділів землі. Проте і вона мала цілу низку недоліків: черезсмужжя, далекоземелля тощо. На І Губернському агрономічному з'їзді (грудень 1921 р.) було вказано, що на селі

найбільш типовою є ситуація, коли 5-6 дес. одного господарства розкидані по 12-20 смугах. На з'їзді було повідомлено і про сумний рекорд, коли 8 дес. знаходились у 86 смугах! Агрономи констатували, що господарювати на землі за таких умов вкрай важко²⁸. Не меншої гостроти набула проблема далекоземелля. У переважній більшості випадків землі розташовувались на відстані 10-15 верст від села²⁹. У Городнянському повіті один селянин мав 1/8 дес. землі за 8 верст від села. Він вирахував, що кожного року йому доводилось долати до своєї ділянки відстань у 96 верст³⁰. У 1924 р. було проведене спеціальне обстеження, яке встановило, що в середньому в Чернігівській губернії на одне господарство припадало 9,7 смуг землі. З 28592 обстежених господарств 24,7% мали від 4 до 6 смуг, 26,7% - від 10 до 15³¹. Слід зазначити, що недоліки дільничо-черезсмужної форми землекористування так і не були подолані до суцільної колективізації. У 1929 р. у Чернігівській окрузі в середньому на одне господарство припадало 20-25 смуг по 0,25 дес. на смугу. П'ята частина селянських земель округи була розташована на відстані 10 верст від села³².

Частина селянства вихід з ситуації вбачала у переході на відруби та хутори. Відрубна форма передбачала зведення землі в один шматок, що позбавляло зв'язку з сусідами через обов'язкову трипільну сівозміну. Садиба при цьому розміщувалась у селі. При хутірській формі усі угіддя зосереджувались навколо садиби, яка знаходилась поза селом³³. Виникнення названих форм землекористування було зумовлене об'єктивними причинами: наявністю різноманітних сільськогосподарських угідь, забезпеченістю природними водоймами, історико-побутовими традиціями (козацькі хутори)³⁴. Аграрна реформа П.Столипіна лише стимулювала їх подальший розвиток. Хутори та відруби з'явилися в усіх округах Північного Лівобережжя України (Див. Таблиця 1). Виняток становила лише Чернігівська округа. На нашу думку, в цій окрузі хутори та відруби були наявні, оскільки інформацію про них зустрічаємо в архівних документах³⁵. Найвірогідніше, дані про них у зведеннях Наркомзему УСРР об'єднано з показниками про дільничо-черезсмужну форму землекористування. Найбільше хуторів та відрубів було облаштовано у Ніжинській окрузі, де була порівняно висока частка чорноземів. У 1929 році лише у Ніжинському районі цієї ж округи хутірські господарства склали 11,8% від їх загальної кількості³⁶. Загалом у Ніжинській окрузі того ж року 8,3 % селянських земель перебувало під відрубамі та 7,4 % - під хуторами³⁷.

Чому ж названі форми землекористування не набули широкого розповсюдження серед селян? Процес землевлаштування хуторів та відрубів вимагав чималих грошових коштів, які були здебільшого у заможних господарств³⁸. У 1924 р. профінансували ці роботи по Чернігівській губернії лише 87 дворів площею 672 дес., ще для 12 дворів площею 100 дес. вказані роботи було заплановано провести³⁹. До того ж навіть наявна фінансова база не гарантувала можливості самостійного господарювання на землі. Рациональне її використання при хутірській та відрубній формах землекористування було можливе лише за умови достатньої кількості земельних угідь. На Чернігівщині, де гостро стояла проблема малоземелля, подібні можливості були обмежені. Низькі норми наділення, від 0,25 до 2,25 дес. на їдця, встановлені в губернії на початку 20-х рр., стали перешкодою на шляху створення багатоземельних хутірських та відрубних господарств⁴⁰. Цілком справедливо, ще у грудні 1921 р. на I Губернському агрономічному з'їзді Чернігівщини голова Губземвідділу Д.Щуковський зауважував, що поширення у краї хуторів та відрубів розміром

5-6 дес. не сприятиме піднесенню селянського господарства⁴¹. Можливості для їх утворення зберігались лише у Ніжинській окрузі, де земельні площі хуторів, утворених за радянської влади, були вищими від дореволюційних⁴².

Водночас влада розуміла, що масове поширення хуторів та відрубів не сприятиме у майбутньому справі усунування селянських земель. Селянин, який мав відокремлену, не розділену десятками смужок ділянку власної землі, становив головну загрозу далекосяжним планам влади. Цілком типовою була оцінка хутірської та відрубної форм землекористування, яку дав VI Чернігівський губернський з'їзд Рад (грудень 1921 р.). Їх було визнано як форму "буржуазного ладу, індивідуалізуючу селянську психологію, що суперечить основним принципам соціалістичного землеустрою, яка не дає ніяких надій на колективізацію сільського господарства у майбутньому"⁴³. Прийняття Земельного кодексу 1922 р. не зняло усієї гостроти проблеми. Так, на початку 1923 р. співробітник Чернігівського губземвідділу Россол на сторінках місцевої преси засудив практику сприяння хутірській та відрубній формам землекористування⁴⁴.

Нові пріоритети стосовно форм землекористування було встановлено на XV з'їзді ВКП(б). У його рішеннях, зокрема, вказувалось: "Всіляко сприяти росту таких форм землекористування, які більш сприятливі для розвитку кооперування та механізації сільського господарства (селища, висілки і т.ін.), обмеживши практику виділення на відруби і, особливо, хутори та цілком припинивши їх у тих випадках, де вони ведуть до росту куркульських елементів"⁴⁵. Відповідні рішення, спрямовані на обмеження хутірського та відрубного землекористування, були прийняті Наркомземом УСРР⁴⁶. Дії земельних органів постійно контролювались місцевими партійними організаціями. У звіті Чернігівського окружного партійного комітету за 1928 р. вказувалось, що "хутірське землекористування обмежено, відсоток господарств на хуторах складає близько 2% від усієї площі селянського землекористування"⁴⁷. Наступний, 1929 р. планувався Наркомземом УСРР як рік "твердого переведення класової лінії при землевпорядкуванні". Окружним земельним відділам пропонувалось рішуче обмежувати виділення хуторів та відрубів⁴⁸. Чому ж саме вказані форми землекористування викликали найбільш негативну реакцію з боку влади? Як аргумент для заборони хуторів та відрубів використовувалась теза про перетворення їх на осередки куркульських елементів села, що розцінювалось як прояв "пожвавлення капіталізму в селі"⁴⁹. В.Калініченко спростовує цю думку, вказуючи, що у поліських округах УСРР серед хуторян та відрубників домінувало трудове селянство⁵⁰. За даними Остерського райземвідділу у квітні 1930 р. серед мешканців хуторів, що підлягали зселенню, половину складали середняки⁵¹. Маховик заборони хуторів та відрубів, запущений в центрі, жваво підтримали на місцях. У вересні 1929 р. Ніжинський окрземвідділ прийняв рішення "існуючу хутірську систему землекористування зменшити або зовсім ліквідувати"⁵². Аналогічні постанови були прийняті усіма окружними земельними відділами Північного Лівобережжя України⁵³. В листопаді 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) схвалив лінію ЦК КП(б)У на ліквідацію хуторів та відрубів як форми землекористування⁵⁴. Це рішення санкціонувало початок кампанії, спрямованої на зселення хуторів та ліквідацію відрубів. Порушення права вільного вибору форм землекористування звузило можливості використання альтернативних способів господарювання на землі. Розпочалась справжня гонитва за першість по ліквідації названих форм землекористування. Так, 19 січня 1930 р. Президія Любецького райвиконкому прийняла рішення "не залишати жодного відрубу у районі". Вже у квітні того

ж таки року в Чернігівській окрузі було ліквідовано 875 хуторів та 107 відрубів. Кампанія по зселенню з хуторів супроводжувалась одночасним вилученням землі у їх власників. У квітні 1930 р. постановою Остерського райвиконкому було затверджено виселення з хутора Дем'яна Осипенка, якому було залишено лише 2,75 дес. землі з 5,35 дес. Однак 1930 р. так і не став переломним у справі ліквідації хуторів та відрубів⁵⁵. У доповідній Чернігівського облземвідділу за 1933 р. вказувалось, що “відруби та хутори ще не остаточно ліквідовані на Чернігівщині”. Їх подальше існування було вкрай небажаним для влади, оскільки завдавало певного “психологічного поштовху індивідуально спрямованій думці селянства”⁵⁶.

Найбільш консервативною формою землекористування була община. Сутність її полягала у тому, що право користування землею закріплювалось за общиною, в якій періодично проводився перерозподіл ріллі. Пасовиська та ліси знаходились у спільному користуванні членів общини. Суцільні переділи землі не сприяли раціональному веденню господарства. Вони породжували черезсмузжя та далекоземелля. Сусідні господарства за общинної форми були пов'язані одне з одним трипільною сівозміною. Вказана обставина міцно прив'язувала селян до общини. За таких умов селянин не був зацікавлений ретельно обробляти та угноювати відведену йому общиною ділянку⁵⁷.

Напередодні революції общинна форма землекористування на Чернігівщині охоплювала не більше 3 % селянських земель (Див. Табл. 1). Витіснення її було історично зумовленим процесом. У 1917 р. островки общинної форми все ще зустрічались на Чернігівщині, але південь губернії її вже не знав з XVII-XVIII ст.⁵⁸ Прискорила цей процес аграрна реформа П.Столипіна. Однак у ряді випадків вихід з общини на хутори і відруби супроводжувався примусовою ліквідацією общини без урахування інтересів основної маси населення⁵⁹. Одразу після революції почалось її поступове відновлення. Ще у січні 1920 р. Глухівський повітовий земельний з'їзд прийняв рішення - усім бажаючим “надати належну їм частину землі обробляти на общинних засадах”⁶⁰. Реставрація общини проходила під гаслом зрівняльного переділу землі. У 1925 р. в Конопотській окрузі було зареєстровано 16 подібних випадків. Відродження общини відбулося у Ніжинській окрузі, де на початку 20-х рр. її не було зафіксовано. Голова Ніжинського окрземвідділу сповіщав у Наркомзем УСРР: “Масової тенденції переходу від дільничо-подвірної форми в общину немає. Спостерігається лише в невеликих групах бідного населення, що складає 15 % населення з причини малої землезабезпеченості”⁶¹. Найбільшого поширення общинна форма землекористування на початку 20-х рр. набула у Глухівській окрузі, де займала 27,4 % селянських земель (Див. Табл. 1). Однак зростання площ общинної форми землекористування, на наш погляд, було тимчасовим явищем. Суцільні переділи землі не могли повернути до неї селянські маси. Відродження общини відбувалось лише там, де вона мала історичне коріння. На думку В.Данилова, існування общини напередодні колективізації вже не влаштовувало владу, оскільки від неї був можливий перехід як до соціалістичних, так і до капіталістичних форм господарювання на землі⁶².

Після революції зароджується колективна форма землекористування. Спільний обробіток землі дозволяв позбутись черезсмузжя та далекоземелля, притаманних дільничій та общинній формам. Перехід до неї дозволяв

ліквідувати відстале трипілля та перейти до багатопільних сівозмін. Поширення колективних форм господарювання на землі стало одним з головних пріоритетів у аграрній політиці тієї доби. Так, Чернігівський губернський з'їзд Рад (13-17 квітня 1919 р.) визнав “громадську обробку землі надзвичайно бажаною, запропонувавши земвідділам вжити всіх заходів до її широкої пропаганди”⁶³. Однак практика примусового створення комун та радгоспів, застосована у 1919 р., призвела до зворотного ефекту: селянство почало відмовлятися від колективного обробітку землі.

У 1923 р. у жодній з округ Чернігівщини колективна форма землекористування не охоплювала і 1 % селянських земель (Див. Табл. 1). За даними державних органів у 1924 р. більшість незаможників Чернігівщини ставилась “до колективізації негативно”⁶⁴. Отже, колективна форма землекористування, незважаючи на всебічну підтримку з боку держави, не користувалась довірою селян. Усуспільнення землі, попри його позитивні моменти, позбавляло селянина стимулів й ініціативи у господарюванні. У 1929 р. майже в усіх округах Чернігівщини, за винятком Глухівської, колективна форма охоплювала не більше 3 % селянських земель. Лише на Глухівщині на неї припадало 5,3 % селянських земель (Див. Табл. 1). Селянин, усвідомлюючи недоліки общинної та дільничо-черезсмужної форм, все ж не поспішав переходити до колективного обробітку землі. Він продовжував міцно триматися за свій клаптик поля.

Іншим пріоритетним напрямком у подоланні черезсмужжя та далекоземелля було запровадження цілого комплексу землевпорядних робіт. У 1922 р. було заплановано провести землеустрій у Чернігівській губернії на площі у 179 тис. дес., але за браком коштів роботи було виконано на 36%⁶⁵. Проведення землевпорядних робіт було визнане першочерговим завданням влади на губернському з'їзді Рад у 1924 р.⁶⁶ Неодноразово акцентувалась увага на посиленні темпів землеустрійних робіт у рішеннях Чернігівського губкому КП(б)У⁶⁷. Обстеження, проведене у 1924 р., встановило, що роботи по проведенню землеустрою гальмуються через відсутність кредитів та агроперсоналу⁶⁸. У 1925 р. землеустрій в Чернігівській окрузі охопив лише 7,3 % селянських земель⁶⁹, а 1 січня 1929 р. увесь комплекс землеустрійних робіт було здійснено лише на 19,7 % селянських земель округи⁷⁰. Після початку колективізації влада взагалі відмовилась від землеустрою одноосібних господарств. Головну увагу було зосереджено на землевлаштуванні новостворених колгоспів⁷¹.

Найбільш оптимальним шляхом подолання недоліків існуючих форм землекористування мав стати перехід до громадських багатопільних сівозмін. Застосувати їх можна було за згодою усіх членів земельної громади при общинній та дільничо-черезсмужній формах землекористування. Кожному господарству відводили окрему ділянку землі у постійне користування, що вело до скорочення кількості смуг та знищення вузькосмужності. Перехід до багатопільних сівозмін дозволяв застосовувати поліпшені системи рільництва, удосконалену техніку, що впливало на покращання обробітку ланів, підвищення інтенсивності господарства. Водночас поширення громадських багатопільних сівозмін не загрожувало подальшому існуванню селянського господарства як самостійної економічної одиниці⁷².

Запровадження громадських багатопільних сівозмін контролювалось у центрі і на місцях⁷³. Зокрема, на VII Чернігівському губернському з'їзді Рад (грудень 1921 р.) було вирішено у 10 волостях з 132 перейти до восьмипільля на площі 147 тис. дес. У решті волостей планувалось запровадити шестипільля⁷⁴.

Однак відсутність необхідного матеріального та технічного забезпечення негативно позначилась на темпах робіт. Однією з головних перешкод на шляху запровадження багатопільних сівозмін було відстале трипільля, поширене в селянському господарстві. Селянство за інерцією продовжувало дотримуватись віджилих аграрних технологій. Наскільки це був складний шлях свідчить один з агрономів: “Якби мені вдалося подолати селянську психологію та перевести хоча б одне село Рожнівку на чотирипільля, можна було б спокійно помирати”⁷⁵. Але поступово селяни переконувались у перевагах нової системи господарювання. Так, Глухівський повітовий земельний з'їзд (січень 1920 р.) дав згоду вводити багатопільля “кожній громаді на її розсуд за допомогою агрономів”⁷⁶. Волинська селянська конференція Сосницького повіту (квітень 1922 р.) прийняла рішення про “негайний перехід від трипільля до багатопільних сівозмін”⁷⁷. Вже у травні 1921 р. село Голенка Конотопського повіту перейшло на чотирипільну сівозміну, сусідня Попівка – на шестипільну⁷⁸. У листопаді 1921 р. до багатопільля перейшли села Андріївка, Жукотки, Левковичі та Чернеча Слобода Чернігівського повіту⁷⁹. Численні факти переходу селян на багатопільні сівозміни містить тогочасна преса⁸⁰. На Пленумі Чернігівського губвиконкому 1924 р. було прийняте рішення про необхідність поширення позитивного досвіду запровадження громадських багатопільних сівозмін. Того ж таки року вже 107 сіл губернії перейшли до них⁸¹. У ряді випадків лише перехід на багатопільні сівозміни дозволяв стати на ноги господарствам бідноти. Обстеження, проведене влітку 1925 р., зафіксувало подібний факт у селі Жукотках Чернігівської округи⁸².

Отже, 20-і рр. для селянства Чернігівщини стали часом пошуку найбільш оптимальних форм господарювання на землі. Перехід основного земельного масиву до рук селянства не міг об'єктивно розв'язати усіх проблем. Створення нових господарств ще більше загострило малоземелля. Селянське господарство опинилось біля критичної межі, за якою починалось здрибнення наділів, що було ознакою розпаду та деградації його як економічної одиниці. Вихід з аграрної кризи державні органи влади вбачали в усупільненні селянських земель під час колективізації. На нашу думку, це був найбільш радикальний шлях, спрямований на зміну всього економічного укладу життя, який не передбачав подальшого існування одноосібного господарства. Альтернатива, закріплена у Земельному кодексі, не була реалізована, адже вона вимагала часу для втілення. Селяни повільно, напомушки шукали ту форму землекористування, яка б відповідала їх прагненням. Запровадження багатопільних громадських сівозмін відкривало перед селянами шлях до безболісної трансформації общинної та дільничо-черезсмужної форм землекористування. При цьому зберігався селянський двір як господарська одиниця, зацікавленість селянина у кінцевому результаті праці. За таких умов зберігалась можливість поступового, мирного переходу спочатку до кооперативних, а згодом і до колективних форм господарювання на землі. Запровадження суцільної колективізації не дало змоги реалізувати цю перспективу.

Додаток

Таблиця № 1

**Форми селянського землекористування на Чернігівщині у 1917-1929 рр.
(у відсотках від загальної площі селянських земель)***

Округи	Роки	Коллективна	Община	Дільнична			Змішана	Разом
				Через-смужна	Відруб-на	Хутір-ська		
Глухівська	1917	-	3,0	96,7	0,1	0,1	-	100
	1923	0,5	2,5	96,7	0,1	0,2	-	100
	1929	5,3	27,4	60,3	0,1	2,4	4,5	100
Конотопська	1917	-	2,5	96,5	0,6	0,4	-	100
	1923	0,2	9,7	88,9	0,7	0,5	-	100
	1929	2,3	5,6	91,2	0,8	0,1	-	100
Ніжинська	1917	-	-	95,8	3,2	1,0	-	100
	1923	0,4	-	95,2	3,4	1,0	-	100
	1929	2,8	2,2	78,9	8,3	7,4	0,4	100
Чернігівська	1917	-	5,0	95,0	-	-	-	100
	1923	0,1	-	99,9	-	-	-	100
	1929	0,8	3,5	95,7	-	-	-	100
В середньому по Україні	1917	-	24,0		76,0		-	100
	1923	1,1	26,2	64,5	5,8	2,4	-	100
	1929	4,2	26,0	61,3	4,5	1,4	2,6	100

Джерела та література:

- 1 Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду УСРР (далі – ЗУ України).- 1923 - № 45.- Стаття 564.
- 2 Там само.- 1923.- № 18-19.- Ст. 314.
- 3 Там само.- 1925.- № 29-30.- Ст. 233, 239.
- 4 Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО).- Ф. Р-4570.- Оп. 1.- Спр. 3.- Арк. 27.
- 5 Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник.- СПб., 1995.- С. 11-13.
- 6 Всесоюзная перепись населения 1926 г.: В 56 томах.- М., 1929.- Том 11.- С. 2.
- 7 ДАЧО.- Ф. Р-942.- Оп. 1.- Спр. 60 - Арк. 169.
- 8 Административно-территориальное деление Брянского края за 1916-1970 годы (Историко-географический справочник): В 2-х томах.- Брянск, 1971.- Том 1.- С. 20.
- 9 Россия. 1913год...- С. 18-20.
- 10 Всесоюзная перепись населения 1926г. ...- Том 11.- С. 2-3.
- 11 Материалы по районированию Украины.- Харьков, 1923.- С. 93.
- 12 Костров Н.И. Районы Черниговщины - К., 1924.- С. 20.
- 13 ДАЧО.- Р-15.- Оп. 1.- Спр. 294.- Арк. 243.
- 14 Отчёт Губисполкома губернскому съезду Советов Черниговщины IX созыва за 1924 год.- Чернигов, 1925.- С. 12.
- 15 Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження.- Харків, 1997.- С. 79.
- 16 Бар Г. Еволюція землевладення Черниговщини // Бюллетень Губстатбюро (Чернігів).- 1923.- № 3-6.- С. 11-12.
- 17 ДАЧО.- Ф. Р-526.- Оп. 7.- Спр. 2.- Арк. 1.
- 18 Бар Г. Еволюція землевладення Черниговщини ...- С. 13.

- 19 ДАЧО.- Ф. Р-503.- Оп. 1.- Спр. 2610.- Арк. 342.
- 20 Там само.- Ф. П-11.- Оп. 1.- Спр. 157.- Арк. 1.
- 21 Там само.- Ф. Р-526.- Оп. 7.- Спр. 1.- Арк. 1 зв.
- 22 Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 роки).- Харків, 1974; Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.).- К., Донецьк, 1975; Данилов В.П. Советская доколхозная деревня; население, землепользование, хозяйство - М., 1977; Калиниченко В. В. Формы крестьянского землепользования на Украине в доколхозный период (1917-1929) // Вопросы истории СССР.- Харьков, 1985.- Вып. 30; Його ж. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929).- Харків, 1991; Його ж. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження.- Харків, 1997.
- 23 Йоффе С.Н. З історії колективізації сільського господарства в районах українського Полісся / Український історичний журнал.- 1965.- № 2.
- 24 Калиниченко В.В. Селянське господарство України в період непу ...- С. 145.
- 25 Красное знамя (Чернігів).- 1922.- 30 квітня.- С. 2.
- 26 Данилов В.П. Земельные отношения в советской доколхозной деревне // История СССР.-1958.- № 3.- С. 111.
- 27 Калиниченко В. В. Селянське господарство України в період непу ...- С. 144.
- 28 Красное знамя (Чернігів).- 1921.- 20 грудня.- С. 3.
- 29 Красное знамя (Чернігів).- 1922.- 19 жовтня.- С. 2.
- 30 Красное знамя (Чернігів).- 1922.- 19 серпня.- С. 1.
- 31 ДАЧО.- Ф. Р-503.- Оп. 1.- Спр. 1606.- Арк. 27 зв.
- 32 Йоффе С.Н. З історії колективізації сільського господарства в районах українського Полісся / Український історичний журнал.- 1965.- № 2.- С. 95.
- 33 Калиниченко В.В. Селянське господарство України в період непу...- С. 144.
- 34 ЦДАВО.- Ф. 27 - Оп. 10.- Спр. 598.- Арк. 53.
- 35 ДАЧО.- Ф. Р-510.- Оп. 1.- Спр. 780.- Арк. 45; Там само.- Ф. П-10.- Оп. 1.- Спр. 409.- Арк. 47.
- 36 Йоффе С.Н. Борьба коммунистической партии за коллективизацию сельского хозяйства (1928-1934 гг.) на материалах Черниговской области: Автореферат диссертации... кандидата исторических наук.- К., 1953.- С. 10.
- 37 ЦДАВО.- Ф. 27.- Оп. 10.- Спр. 598.- Арк. 42.
- 38 Там само.- Арк. 55.
- 39 Отчёт Губисполкома губернскому съезду Советов Черниговщины IX созыва за 1924 год.- Чернигов, 1925.- С. 23.
- 40 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине - Харьков, 1922 - Вып. 1.- С. 82.
- 41 Красное знамя (Чернігів).- 1921.- 20 грудня.- С. 2.
- 42 ЦДАВО.- Ф. 27 - Оп. 10.- Спр. 653.- Арк. 1.
- 43 Красное знамя (Чернігів).- 1921.- 8 грудня.- С. 2.
- 44 Красное знамя (Чернігів).- 1923.- 12 січня.- С. 1.
- 45 КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 14 томах.- К., 1980.- Том 4.- С. 64.
- 46 ЦДАВО.- Ф. 27.- Оп. 10.- Спр. 598.- Арк. 56.
- 47 ДАЧО.- Ф. П-10.- Оп. 1.- Спр. 553.- Арк. 47.
- 48 ЦДАВО.- Ф. 27 - Оп. 10.- Спр. 598.- Арк. 57.
- 49 Данилов В.П. Земельные отношения ... - С. 127.
- 50 Калиниченко В.В. Формы крестьянского землепользования ...- С. 72.
- 51 ДАЧО.- Ф. Р-510.- Оп. 1.- Спр. 780.- Арк. 126-126 зв.
- 52 ЦДАВО.- Ф. 27.- Оп. 10.- Спр. 598.- Арк. 226.
- 53 Там само.- Арк. 155, 195, 275.
- 54 КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 14 томах.- К., 1980.- Том 4.- С. 348.
- 55 ДАЧО.- Ф. Р-510.- Оп. 1.- Спр. 780.- Арк. 45, 102, 115, 126.
- 56 Там само.- Ф. Р-526.- Оп. 2.- Спр. 98.- Арк. 30.
- 57 Калиниченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу ...- С. 144-146.
- 58 Калиниченко В.В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период // Вестник Харьковского университета.- 1984.- № 266.- С. 4
- 59 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине...- С. 54.
- 60 ДАЧО.- Ф. Р-503.- Оп. 1.- Спр. 1066.- Арк. 2.
- 61 ЦДАВО.- Ф. 27.- Оп. 6.- Спр. 529.- Арк. 39, 47.
- 62 Данилов В.П. Земельные отношения ...- С. 127.
- 63 Історія колективізації сільського господарства УРСР: В 3-х томах.- К., 1962.- Том I.- С. 104.
- 64 Отчёт ГКК-РКИ к XV Губернской партийной конференции.- Чернигов, 1925.- С. 11.
- 65 Красное знамя (Чернігів).- 1922.- 29 листопада.- С. 2.
- 66 Отчёт Губисполкома губернскому съезду Советов ...- С. 23.
- 67 ДАЧО.- Ф. П-8477.- Оп. 3.- Спр. 351.- Арк. 2

- 68 Отчёт ГКК-РКИ к XV Губернской партийной конференции.- Чернигов, 1925.-С. 11.
- 69 Відчит Чернігівського Виконкому за 1925 р.- Чернігів, 1926.- С. 22.
- 70 Юффе С.Н. З історії колективізації сільського господарства в районах українського Полісся / Український історичний журнал.- 1965.- № 2.- С. 95.
- 71 Звіт Окрпарткому та ОКК КП(б)У Ніжинщини до IX Окрпартконференції з XII.1928 до V.1930 рр.- Ніжин, 1930.- С. 33.
- 72 Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу ...- С. 152.
- 73 Известия (Чернігів).- 1921.- 28 вересня.- С. 2.
- 74 Красное знамя (Чернігів).- 1921.- 7 грудня.- С. 2.
- 75 Известия (Чернігів).- 1921.- 22 жовтня.- С. 1.
- 76 ДАЧО.- Ф. Р-503.- Оп. 1.- Спр. 1066.- Арк. 2.
- 77 Красное знамя (Чернігів).- 1922.- 30 квітня.- С. 2.
- 78 Известия (Чернігів).- 1921.- 5 травня - С. 2.
- 79 Красное знамя (Чернігів).- 1921.- 3 листопада.- С. 1.
- 80 Красное знамя (Чернігів).- 1922.- 9 травня.- С. 2; Красное знамя (Чернігів).-1923.- 25 січня.- С. 4.
- 81 Мигаль Б.К Здійснення аграрної політики на Україні ...- С. 72-73.
- 82 Материали по обстеженню комітетов незможных селян (По данным обстеження в июне 1925 г.).- Харьков, 1925.- С. 29.

* Складено і розраховано автором за: Центральний Державний архів вищих органів влади та управління.- Ф. 27.- Оп. 6.- Спр. 529.- Арк. 2; Там само.- Ф. 27.- Оп. 9.- Спр. 598.- Арк. 42; Державний архів Чернігівської області.- Ф. Р-503.- Оп. 1.- Спр. 1606.- Арк. 26 зв.; Калініченко В.В. Формы крестьянского землепользования на Украине в доколхозный период (1917-1929) // Вопросы истории СССР.- Харьков, 1985.- Вып. 30.- С. 74.

